

**ЗОБРАЖЕННЯ ПЕЧЕРНИХ СВЯТИНЬ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ
СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМОДІЙ У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ УСПЕНСЬКІЙ ЛАВРІ**

Антоніна Кізлова

***Caves Sacred Objects Images (19th – Early 20th Ct.) as the Sources for History of Social
Interactions in the Dormition Kyiv-Caves Lavra***

Antonina Kizlova

Near and Far caves of the Dormition Kyiv-Caves Lavra belonged to Kyivan symbolic focal area in the symbolic core of the Orthodox territory. The sacred objects keepers interacted with numerous visitors there. Highly detailed images of the 19th – early 20th cc. need to be examined, as far as they may reflect these social interactions. The aim of this article is to evaluate an informative value of the Caves sacred objects' images for the research of the social interactions, which were taking their place near these sacred objects. Due to quick eyes, discernment and technical skill of painters as well as the usage of the high quality photographic equipment the examined visual sources help us to verify and even complement some data from the verbal sources. First of all this concerns the details, which are important for social interactions history, but either too obvious or too negligible for their beholders. These sources are worthwhile because they rise some new research questions and help to systematize the search of an information on the problem. If carefully matched with the verbal sources, these images have a high informative value. They could be helpful in the research of general approaches of Lavra inhabitants to the communicative space near the sacred objects (from a perspective of its aesthetic and informative qualities, serviceability and accessibility for believers); concepts of the votives' place near the sacred objects; traditional prayer practices and the monks' role in them. However, these visual sources are useful only for study of the social interactions in the Near and Far caves with the participation of Lavra inhabitants. The author sees a hopeful prospect in the informative value estimation of the photographic report depicting the St. Euphrosyne's holy relics translocation from the Lavra Far Caves to the monastery of the Saviour and St. Euphrosyne in Polotsk.

Key words: Dormition Kyiv-Caves Lavra, 19th – early 20th ct., social interactions, visual source, sacred object, Near caves, Far caves, sacred object keeper, visitor, painter, photographer, informative value.

Ближні й Дальні печери як відомства Києво-Печерської Успенської лаври разом з нею та всім Києвом входили до символічного фокусу в символічному ядрі православної території (Софронов 2002, с. 56–57). Там, як і в інших святих місцях (Щепанская 1995, с. 117–119) склалася соціальна система, де «хранителі святинь» взаємодіяли з відвідувачами. В результаті, зокрема, виникли досить детальні зображення (Мазер 1999, с. 34, 36, 39; Павлов & Сериков 1869, с. 88; Свињин 1839, с. 278; Сементовский 1864, с. 155, 159, 161, 163; Тимм 1859, с. 79; Фонди НКПІКЗ, КПЛ-Гр. 2284; Фонди НКПІКЗ, КПЛ-Ф 10137; Анон 1890, с. 27; Анон 1906, с. 294). Для того, щоб здобути інформацію щодо проблеми соціальних взаємодій при шанованих

святинях, закодовану в певних зорових образах, які створили автори з різними поглядами й намірами (Калакура та ін. 2002, с. 243), ці джерела потребують окремого дослідження.

Масштаб дослідження зменшено в рамках мікроісторичного підходу до пізнання складної мережі суспільних взаємин (Старченко 2009, с. 732). Всебічне вивчення досвіду соціальних взаємодій лаврської братії, зокрема в кінці XIX – на початку XX ст., пов'язане з такими важливими науковими й практичними завданнями, як реконструкція соціальних комунікацій у доінформаційну добу, а також безпосередніх проявів чернечої релігійності в період, коли діяли синодальні приписи.

Малюнки шведського художника К. П. Мазера (1851 р.) за документальну точність, яку відзначали й інші науковці (наприклад: Побожій 2002, с. 50–54; Сас 2006, с. 268), привернули увагу Я. В. Литвиненка, котрий поставив за мету простежити розвиток оформлення печерних інтер'єрів від середини XI до XXI ст. (Литвиненко 2012, с. 306, 311, 319, 320, 329, 330, 333, 335). У тій самій статті використано гравюру з зображенням св. прп. Євфросинії Полоцької (Литвиненко 2012, с. 324, 337), втім, на відміну від робіт К. П. Мазера, радше як ілюстрацію, а не як джерело. Гравюри В. Ф. Тімма, присвячені лаврським печерним святиням, згадуються в дисертації А. Н. Алексеевої. В цій роботі відзначено: «Виды российских городов Тимм смог зарисовать благодаря путешествию, которое он предпринял летом 1859 года для расширения кругозора журнала и спасаясь от *“...тоски, навеваемой летом столицей”* (курсив наш — А. К.) — по его собственному признанию» (Алексеева 2001, л. 87). Виділена курсивом цитата взята з нотаток В. Михайлова про його подорож із неназваним знайомим (Михайлов 1860а, с. 39; Михайлов 1860b, с. 64) і має такий вигляд: «*тоски, навѣваемой лѣтом столицею, изъ которой я, отродясь, дальше окрестностей ея никуда не выѣзжалъ*» (Михайлов 1860а, с. 39). При цьому А. Н. Алексеева сама ж і відзначила про В. Ф. Тімма: «Познакомившись с О. Берне — известным французским художником-баталистом, приезжавшим в С. Петербург в 1845 году, он отправляется с ним в Париж и Алжир» (Алексеева 2001, л. 152); «Вернувшись в Россию в 1849 году Тимм тут же уезжает к театру военных действий на Кавказ» (Алексеева 2001, л. 152). Відповідно, дослідниця, приписуючи головному героєві своєї роботи чужий твір, вдалася до цитування, вибіркового якраз настільки, щоб не створити в тексті суперечностей на зразок «чи вважати Париж, Алжир і Кавказ околицями Петербурга?». Однак припустилася ще однієї грубої помилки: «Самые значительные зарисовки, привезенные издателям *из этого путешествия* (курсив наш — А. К.), были сделаны им в Киеве. Они появились в “Русском Художественном Листке” в 32 и 33 номерах за 1853 год, в 9 номере за 1854 год, в 31 номере за 1857 год, в 24 и 25 номерах за 1859 год и в 12 номере за 1860 год.» (Алексеева 2001, л. 152). Тобто з зазначеної дисертації випливає, що митець якийсь час публікував замальовки зі своєї майбутньої поїздки. Зображенням печерних святинь А. Н. Алексеева дала тільки побіжну мистецтвознавчу характеристику (Алексеева 2001, л. 88), що цілком виправдано з огляду на головну мету дисертації. Згадані гравюри експонувалися в Санкт-Петербурзі на виставці «Пушкин и православная Россия 1799–1999» й увійшли до її каталогу з вказівкою «1856 р.». При цьому вихідні дані журналу «Русский художественный листок», де розміщено ці гравюри, теж датовано 1856 р., а не 1859 р., як насправді (Лебедева & Монахова 1999, с. 14; Тимм 1859, с. 79), тож з друкарською помилкою можуть бути пов'язані обидві дати «1856 р.». Отже, проблему, якій присвячено цю роботу, не було комплексно вирішено в історіографії.

Мета статті полягає у визначенні інформаційного потенціалу зображень печерних святинь XIX – початку XX ст. для дослідження соціальних взаємодій при цих святинях.

За хронологією, першою розглянемо гравюру за малюнком П. П. Свіньїна: «Внутренность киевских пещеръ» (Рис. 1). Зображення додане до записок про подорож його

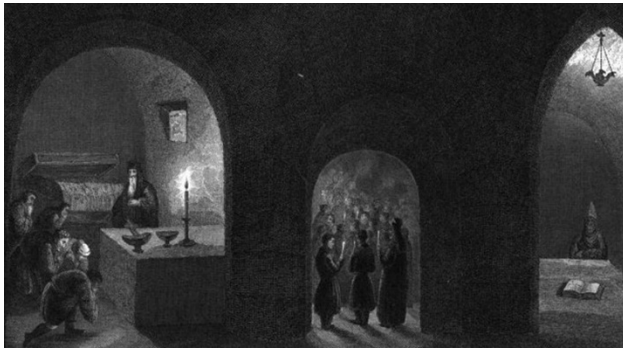

Рис. 1. Свінійн П. П. У київських печерах (Фрагмент) (Анон 1839, с. 278)

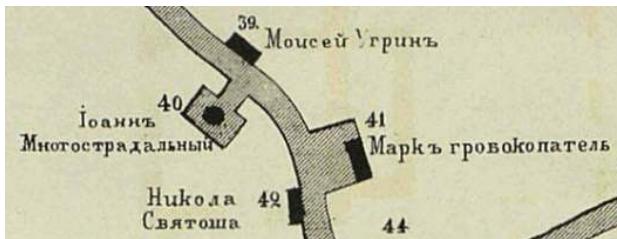

Рис. 2. «Сводный планъ Ближнихъ Пещеръ... Масштабъ: въ англійскомъ дюймѣ четьрь сажени» (Фрагмент) (Закревский 1868, л. 8/карты).

автора у виданні 1839 р. Самі записки на той час публікувались уже двічі (Свиньин 1816; Анон 1818), причому 1818 р. — у збірнику «Отечественные записки», де П. Свінійн був видавцем (Белова 1992). Можна припустити, що, якщо малюнок і виконано раніше, гравюру з нього зробили вже для видання 1839 р. Сюжет зображення цілком відповідає ілюстрованому тексту: «Здѣсь понинѣ изумляютъ взоры странниковъ святія мощи Іоанна Многострадальнаго, закопавшагося по рамена въ землю: предъ нимъ лежить раскрытое Евангеліе. Насупротивъ его, въ углублѣннѣи стѣны, покоятся мощи Марка Гробокопателя. Подлѣ нихъ сидитъ древній старецъ и даеъ богомольцамъ пить воду изъ креста»¹. Щодо примітки «Рисоваль съ натуры П. П. Свиньинъ (Анон 1839, с. 278)», то вона викликає багато запитань. Перш за все, уже на 1810 р. для богомольців, що йшли у складі групи, була актуальною проблема, як від неї не відстати (Долгорукий 1870, с. 270). Сам

П. Свінійн прямо вказав, що ходив до печер «съ толпою богомольцевъ» услід за монахом, котрий освітлював шлях «тусклымъ факеломъ» (Свиньин 1816, с. 5). Тож можливість безпосередньо з натури змалювати прочан, які не просто йдуть по печерах, а ще й по черзі підходять випити святої води з хреста, видається сумнівною. Розміри печерних коридорів і ніш, про які О. К. Бошняк (відвідав Лавру 1815 р.) красномовно відгукнувся: «не болѣе двухъ, а рѣдко трехъ человекъ рядомъ пройти можетъ; мѣстами сводъ опускается до того, что должно идти наклонившись (Бошняк 1821, с. 118)», — на зображенні, вочевидь, художньо перебільшено. Можливо, щоб краще унаочнити велику кількість прочан у підземному коридорі.

Зрештою, прямо навпроти поховальної ніші св. прп. Іоанна Багатостраждального розміщена труна св. прп. Мойсея Угрина, а не св. прп. Марка Печерника (Рис. 2).

Отже, робота П. П. Свінійна — це радше жанрова сценка, названа «малюнком з натури» за реалістичність у настрої та деталях, не згаданих у тексті. Ці деталі (запалена лампадка при мощах св. прп. Іоанна Багатостраждального й силует самого угодника, ікона за спиною старого монаха, позиція кришки та покривала на домовині, посудини для освяченої води, пози й жести вірян) мали впізнати читачі книги «Картины России...» в разі відвідування печер (або згадати за малюнком — ті читачі, які вже бували там).

¹ «...я поклонялся [мы поклонились (Анон 1818, с. 7)] мощамъ Іоанна Многострадальнаго, закопавшагося по рамена въ землю; предъ нимъ лежить раскрытая книга [Премудрости Божіей (Анон 1816, с. 7)]. Насупротивъ его, въ углублѣннѣи стѣны, покоятся мощи Марка Гробокопателя. Древній старецъ сидѣлъ подлѣ нихъ и давалъ богомольцамъ пить воду изъ креста (Свиньин 1816, с. 126)».

Шведський художник К. П. Мазер побував у Києві 1851 р., перед тим листувався з київським, подільським і волинським генерал-губернатором Д. Г. Бібіковим (Сас 2006, с. 268), завдяки чому, ймовірно, й відвідав печери в статусі, за висловом М. Мамаєва, «значної особи», тобто окремо від натовпу (Мамаєв 1901, с. 788), з можливістю за потреби зробити документально докладні (Рис. 3) замальовки.

Рис. 3.
А) Мазер К. П.
Мироточива глава
(Фрагмент) (Мазер
1999, с. 39, іл. 24);
Б) Мироточива глава,
сучасне фото
(Воронцова 2005, с.
6/вклейка).

Зображення мироточивої глави (Рис. 3 А), зокрема, унаочнює те, що нішу за потреби можна було досить щільно закрити, що при святині додатково розмістили ікону. Помітно також, що пензлик, яким робили миропомазання, залишався готовим для використання навіть тоді, коли по печерах не водили основні групи богомольців. Якщо зіставити цю інформацію зі

Рис. 4. Мазер К. П. Мощі
свв. прпп. Мойсея Угрина та Іоанна
Багатостраждального. (Фрагмент)
(Мазер 1999, с. 34, іл. 17).

свідченнями словесних джерел, то заява провідника, за якою «въ прежнія времена глава источала изъ себя миро, но что нынѣ за грѣхи людскіе чудо это не повторяется» (Мамаєв 1901, с. 789), свідчить суто про особисті риси цього провідника.

Іноді художник робив на зображеннях записи: на підставці під труну вказано «bois» (фр. – «дерево»), на самій труні – «cuivre» (фр. – «мідь»), на покрові – «blanc cover» (фр. – «білий покрив») (Рис. 4), на іконі за ковчежцем – «Massacre des Innocents» (фр. «Побиття Немовлят») (Рис. 5). Змальовуючи нішу св. прп. Іоанна Багатостраждального, відзначив і петлю для гачка, на який її закривали (Рис. 4). Також уважно зафіксував, де чия домовина, передав розміщення ікон, лампадок чи свічок та

пояснювальних і вотивних табличок при гробницях, положення мощей, розміщення скриньок для пожертв і візерунків внутрішньої оббивки трун (Мазер 1999, с. 34, іл. 17, 18; с. 36, іл. 20, 21; с. 37, іл. 22; с. 39, іл. 25). Якщо взяти всі ці зображення в сукупності, то можна отримати додаткову інформацію про те, наскільки стандартно й акуратно оформлювали місця навколо мощей (з порівнянням Ближніх і Дальніх печер), наскільки промовистими деталями наповнювали цей простір.

Зображення ковчежця св. немовляти, загиблого за наказом Ірода, цінне тим, що на ньому видно розвішені на ланцюжку (?) між стовпчиками кіота вотивні привіски (Рис. 5), про які не згадують мандрівники, котрі описали візит до Лаври (щодо середини 1840-х – першої половини 1850-х рр., див.: Аксаков 1994, с. 254–257; Кистяковский 1895, с. 44–63; Коваленков 1857, с. 1–2; Мамаев 1901, с. 787–790; Petzholdt 1864, с. 74–87). Збереглося багато писемних свідчень про звичай «держать младенчика» (тобто названий ковчежець), який практикували в печерах бездітні пари (Докладніше див.: Кізлова 2017, с. 59). Завдяки малюнку К. П. Мазера можна докладніше проаналізувати не лише часові, а й просторові умови, в яких реалізовували названу традицію.

На домовинах помітні шарніри (Мазер 1999, с. 34, іл. 17, 18) та ручки (Рис. 6). Оскільки щороку мощі переоблачали, виносячи «изъ пещеръ въ опредѣленные мѣста» (Сементовский 1864, 167), вигляд цих ручок дає змогу припустити, що тіла переміщували разом з трунами (нині їх виймають ще в печерах, див.: Несенюк 2015), і допомагає зрозуміти, наскільки в Лаврі дбали, аби це було зручно робити.

Щодо шарнірів, їх важливість для вільного відкривання трун розкрив М. Мамаєв: кришки домовин опускали, коли спливав основний потік богомольців (Мамаев 1901, с. 789), відповідно, перед «значними» відвідувачами доводилось піднімати кожну з них, і Лаврі варто було подбати, щоб це робили без затримок. Щоправда, М. Мамаєв вказав на шарніри в усіх трунах, а К. П. Мазер зобразив їх лише на обраних. Відповідно, при дослідженні робіт останнього варто враховувати, що найдрібніші деталі він міг передавати вибірково.

Один з малюнків К. П. Мазера (Рис. 7) дає змогу проаналізувати зовнішній вигляд самих віконць перед затворами та їхнього речового оточення, а також перегородок, якими перекривали доступ до тих частин печер, куди з різних причин не пускали відвідувачів.

На жаль, за зображенням з Рис. 7 неможливо розглянути, чи засипаний землею коридор за перегородкою (як про одну з таких сказали М. Мамаєву (Мамаев 1901, с. 789)), а отже, перевірити, наскільки правдиво монахи-провідники пояснювали, чому не можна пройти за ґратки.

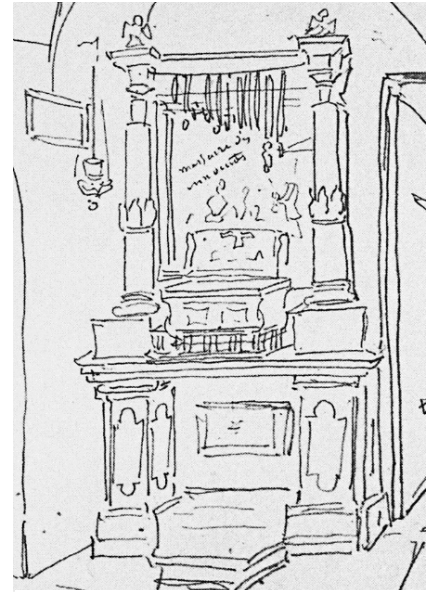

Рис. 5. Мазер К. П.

Гробниця св.

Віфлеємського немовляти
(Фрагмент) (Мазер 1999,
с. 39, іл. 25).

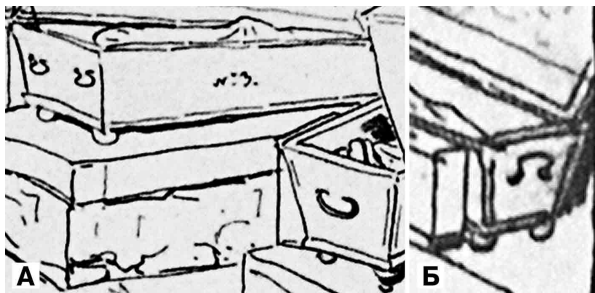

Рис. 6. Мазер К. П. А) Домовини з
Трапези отців Печерських; Б) Труна
св. прп. Макарія Диякона (Фрагменти)
(Мазер 1999, с. 34, іл. 18, с. 36, іл. 20).

Поїздки В. Ф. Тімма, після котрої з'явилися аналізовані роботи (Тимм 1859, с. 79), складно датувати з точністю до року. За даними В. А. Верещагіна, він вирушив до Парижа в лютому 1844 р., приїздив звідти до Петербурга 1846 р., потім повернувся, після лютневої революції 1848 р. знову опинився в Петербурзі, звідти був відряджений до театру бойових дій на Кавказі, потім – у Криму, після 1851 р. залишав столицю двічі: 1854 р. супроводжував подружжя великих князів до Севастополя, 1856 р. змалював коронаційні урочистості в Москві (Верещагин 1911, с. 10–11). Відповідно, до Києва художник міг потрапити 1844, 1846, 1848, 1854 рр.

В. Ф. Тимм, як і П. П. Свін'їн, декларував, що «рисоваль съ натуры» (Тимм 1859, с. 79). Через схожість обраних святинь, доцільно паралельно розглядати зображення з підписом «Sr.Sc.», котрі вибрав для ілюстрування свого путівника-довідника М. М. Сементовський (Сементовский 1864, с. 151, 155, 159, 163), імовірно, за важливу в орієнтуванні читачів докладність.

Зображуючи кенотаф св. прп. Антонія Печерського, В. Ф. Тимм (Рис. 8 А), на відміну від Sr.Sc. (Рис. 8 Б), не змалював скарбничку для пожертв, а також сюжет на підніжжі, ще 1803 р. зафіксований у майновому описі як «съ передѣ гроба, серебрянная доска съ изображеніемъ чеканнымъ преставленія преподобнаго Антонія пестропозлащенна» (Фонди НКПІКЗ, КПЛ-А 360, арк. 6 зв.). Враховуючи достатню точність у переданні інших деталей, а також світловий акцент, посилений порівняно з можливостями однієї маленької свічки (при погашеній лампаді), можна припустити, що В. Ф. Тимм не хотів розсіювати увагу глядача від, на його думку, головного – ікони угодника. Натомість робота Sr.Sc. підкреслено наочна, що робить її

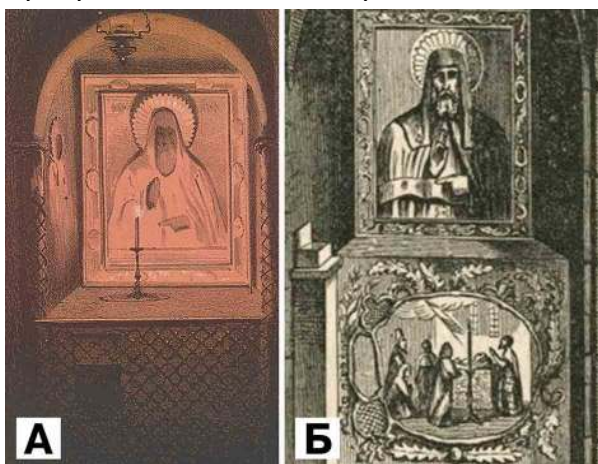

Рис. 8. Гробниця св. прп. Антонія Печерського (Фрагменти). А) Тимм В. Ф.; Б) Sr.Sc. (Сементовский 1864, с. 155; Тимм 1859, с. 79).

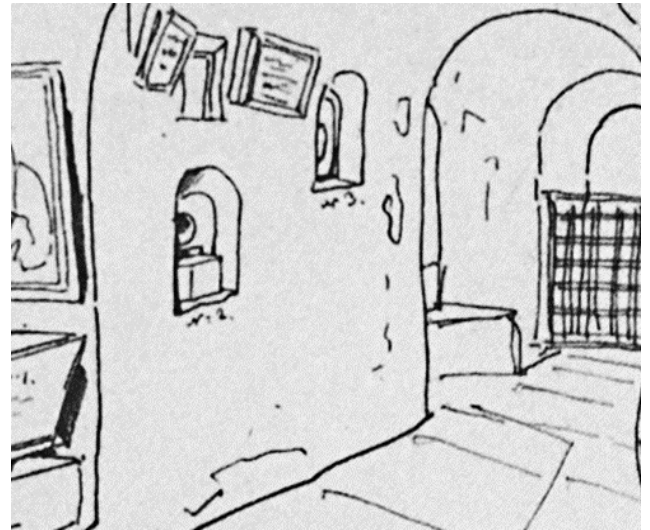

Рис. 7. Мазер К. П. Коридор у печерах (Фрагмент з затворами свв. прпп. Афанасія та Діонісія й тупиком) (Мазер 1999, с. 36, іл. 21).

відповідною до ролі ілюстрації для путівника (мала дати читачам змогу за потреби точно впізнати святиню), тут немає ні лампадки, ані свічки (Рис. 8 Б), можливо, як мінливих елементів, «зайвих» з огляду на ймовірні перевидання книги.

Можливість розглянути зовнішній вигляд кенотафа одного з засновників Лаври, (передусім на Рис. 8 Б), в сукупності з матеріалами писемних джерел може допомогти під час характеристики задуму, з яким її оформлювали.

На зображеннях поховальних ніш свв. прпп. Іоанна Багатостраждального (Рис. 9) та Нестора Літописця, різниця між настроєвими рисами в обох авторів дещо пом'якшується

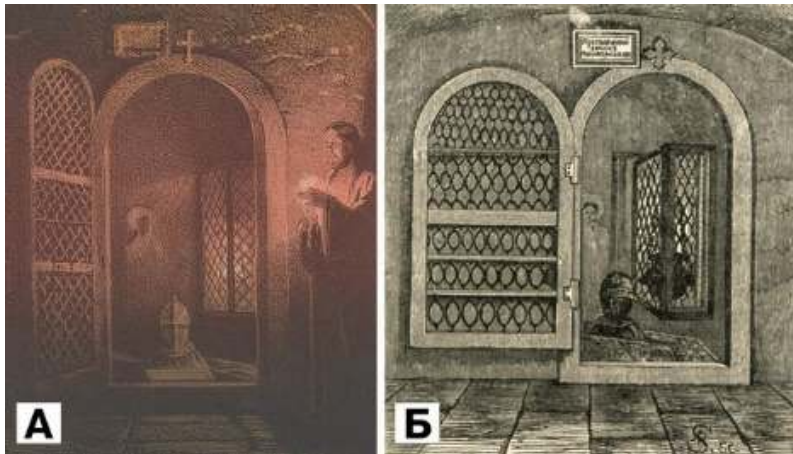

Рис. 9. Мощі св. прп. Іоанна Багатостраждального. А) Тім В. Ф. (Фрагмент); Б) Sr.Sc. (Сементовский 1864, с. 151; Тимм 1859, с. 79).

порівняно з попереднім випадком. Ілюстративну функцію в роботах Sr.Sc. посилено за рахунок повного відтворення табличок з іменами святих (Рис. 9 Б, 10 Б), а молитовну в одній з робіт В. Ф. Тімма – фігурою монаха зі свічкою (Рис. 10 А). При цьому суттєво відрізняються форма і якість труни св. прп. Нестора, а також розміщення біля неї ікони (Рис. 9 А і Б), хоч основні деталі навколо вкопаних стоячи мощей св. прп. Іоанна (Рис. 10 А і Б) збігаються.

Судячи з загальної відповідності робіт одна до одної, а вигляду на них гробниці св. прп. Іоанна Багатостраждального, ще й до малюнку К. П. Мазера (Рис. 4), обидва автори мали час попрацювати безпосередньо в печерах, тож постає питання про еволюцію речового середовища мощей св. прп. Нестора Літописця.

М. М. Сементовський написав: «Нетлѣнное тѣло пр. лѣтописца покоится въ ракъ окованной серебромъ» (Сементовский 1864, с. 160)». У гравюрі ж Sr.Sc. додатково підкреслено

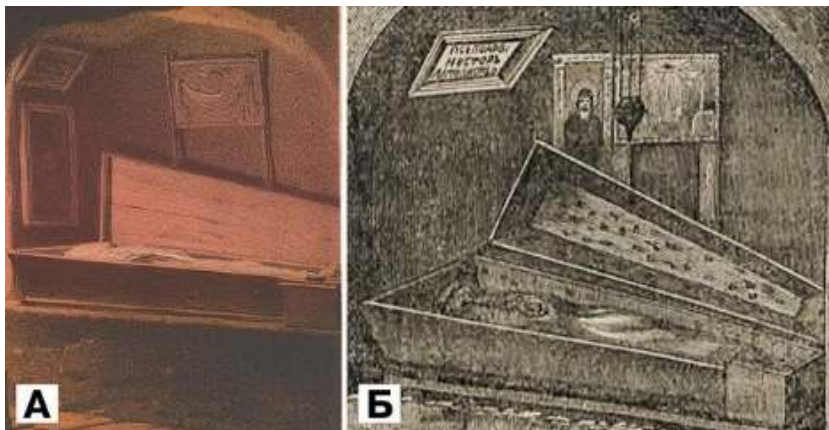

Рис. 10. Домовина св. прп. Нестора Літописця. А) Тім В. Ф.; Б) Sr.Sc. (Фрагменти) (Сементовский 1864, с. 159; Тимм 1859, с. 79).

текстуру деревини, з якої зроблено труну (Рис. 10 Б), а як окуття можна сприйняти тільки підставку з ніжками під нею. Ф. Г. Солнцев, котрий у 1840–1850-х рр. часто їздив до Києва для участі в реставрації живопису Софійського й Успенського (в Лаврі) соборів, і водночас «весьма интересовался киевскими пещерами и мощами (Солнцев 1876, с. 292)», занотував, що мощі св. прп. Нестора Літописця лежать у кипарисовій домовині,

зробленій коштом А. О. Орлової-Чесменської (Солнцев 1876, с. 292), однієї з найвизначніших жертводавиць в історії Лаври (Кагамлик 2008, с. 63). Ймовірно, вигляд пожиттєви певний час не змінювали, щоб ушанувати вкладницю.

1869 р. у виданні «Всемирная иллюстрация» вийшла гравюра Л. А. Серикова за малюнком І. С. Павлова «Пещера преп. Нестора лѣтописца» (Рис. 11), на котрій, за всієї подібності до роботи Sr.Sc., видно, що домовину оббили новою тканиною з візерунком, не схожою на використану в сусідній труні.

При гравюрі є примітка «Мѣста, посѣщенныя Ихъ Императорскими Величествами, по пути слѣдованія ихъ въ Крымъ, в 1869 году» (Анон, 1869, с. 88). Мощі св. прп. Нестора

Літописця Духовний собор відніс до особливо важливих для показу під час імператорських візитів ще у вересні 1828 р. (ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1699, арк. 14), тож зустріч владного подружжя могла спричинити додаткове прикрашання труни. Якщо повернутися до труни в роботі В. Ф. Тімма (Рис. 10 А), її зображення можна (завдяки помітним щілинам у кришці й складкам та візерунку на облаченні угодника) трактувати як натуралістичне, з підкресленням як релігійної, так і загальноісторичної значущості пам'ятки, і тоді художник мав потрапити до печер до пожертви А. О. Орлової-Чесменської, тобто до початку жовтня 1848 р., коли жінка ще була жива (Елагин 1853), а отже, дорогою до/з Парижа. У фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (НКПІКЗ) зберігся один з відбитків цієї гравюри, розфарбований кольоровою гуашшю. Завдяки йому можна простежити, що руку святого в рукавичці було видно з-під облачення. Навіть, якщо кольори відповідають дійсності досить умовно, різницю між тканинами в труні св. прп. Нестора й сусідній простежити можливо (Фонди НКПІКЗ, КПЛ-Гр 2346). В-будь якому разі, саме завдяки наявності зображальних джерел стає помітно, що проблема соціальних взаємодій у Лаврі для опорядження гробниці св. прп. Нестора Літописця потребує додаткового дослідження (зокрема пошуків у протоколах Духовного собору).

На тлі інших гравюр В. Ф. Тімма вирізняється присвячена мироточивій главі (Рис. 12). Перш за все, видається невинним вибір персонажів. Зображуючи маленьку дівчинку (загалом діти в печерах бували дуже часто (Кізлова 2017), тож сюжет цілком реальний) з дорослими чоловіком і жінкою (батьками?), художник міг підкреслити, що шанування лаврських святинь – це важлива частина християнського виховання. Щодо ієромонаха зі свічкою, то постає запитання, чи він лише вказує на главу, чи й збирається помазувати миром. Впадає в око, що, на відміну від роботи К. П. Мазера (Рис. 3 А), навколо ніші немає рами. Останню, судячи з напису, який досі на ній зберігся, купець Михайло Матвійович Каленов пожертвував «1830 года іюня 25 дня». Точніше, 1830 р. майстрові надали ескіз, а виріб остаточно закріпили на місці 1832 р. (ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1785, арк. 2). Втім, у будь-якому разі це сталося раніше, ніж до Києва приїхав В. Ф. Тімм. При цьому в творі М. М. Сементовського, найближчому за часом до публікації аналізованого зображення, де згадується про миропомазання, його локалізовано лише поблизу гробниці св. прп. Феодосія Печерського (Сементовский 1852, с. 242–243). Прохід до ніші на гравюрі (Рис. 12) схожий саме на той, яким можна наблизитись до глави в рамі.

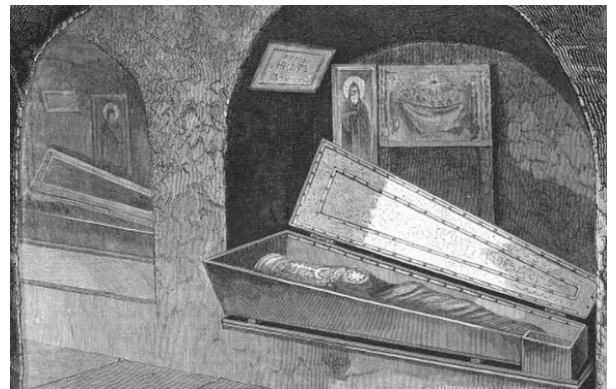

Рис. 11. Павлов І. С. (рис.), Сєриков Л. А. (гравюра). Моці св. прп. Нестора Літописця (Фрагмент) (Павлов & Сєриков 1869, с. 88).

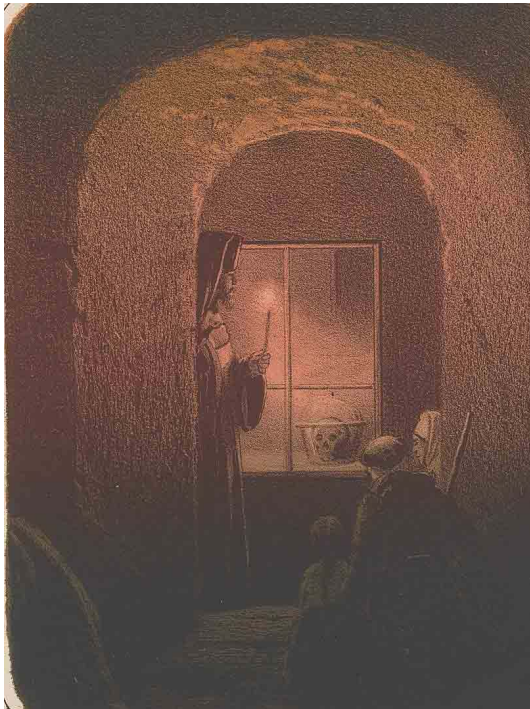

Рис. 12. Тім В. Ф. Мироточива глава (Фрагмент)
(Тимм 1859, с. 79).

Те, що богомольці стоять на колінах, також може вказувати на підготовку до помазання. Так, саме на колінах П. П. Свіньїн (Рис. 1) зобразив вірян, котрі очікують своєї черги, щоб напиться води з хреста. Можна припустити, що, як і у випадку з гробницею св. прп. Антонія, В. Ф. Тімм вирішив не зображувати деталей, здатних, на його думку, відволікти глядача від головного. Натомість підкреслено чітко прорисував саму голову, приховану за двома шарами скла (двері й посудина), а також посилив світло від свічки та штучно спрямував його в бік святині, відводячи від обличчя ієромонаха. Відповідно, як за духом, так і за інформативністю, саме ця гравюра ближча до твору П. П. Свіньїна, ніж до решти трьох, з якими вийшла на одному аркуші.

Sr.Sc., зображуючи Трапезу отців Печерських, чітко й детально прорисував ікону Христа в центрі (Сементовський 1864, с. 163), домовини навколо – суто умовні, символічні, як і таблички та ікони над ними (Рис. 13). Найімовірніше, вибираючи це зображення як ілюстрацію, М. М. Сементовський вважав, що слід перш за все надати читачам

путівника змогу впізнати приміщення, тоді як перелік конкретних святинь у ньому було надано в словесній формі (Сементовський 1864, с. 164).

Саме за цим зображенням можна зробити висновок, що підняті кришки на трунах сприймали під впливом Лаври як важливу для взаємодії з відвідувачами рису.

Твори К. П. Мазера, В. Ф. Тімма, Sr.Sc. та І. С. Павлова з Л. А. Сериковим потребували принаймні підготовчої роботи з натурою в печерах, тобто в темних вузьких коридорах. Отже, наявність цих творів сама по собі свідчить про готовність і здатність лаврських насельників забезпечити сприятливі для художників умови: надати достатньо часу, допомогти з освітленням. У випадку з іноземцем – К. П. Мазером – поставала потреба достатньо докладно пояснити йому, що саме він малює. За тим, що на кожному малюнку є розгорнуті й змістовні підписи (Мазер 1999, с. 34, іл. 17, 18; с. 36, іл. 20, 21; с. 37, іл. 22; с. 39, іл. 25), з цим завданням у Лаврі цілком упоралися.

Гравюру з зображенням мощей св. прп. Євфросинії Полоцької у срібній раці (Рис. 14 А) зробили на основі фотографії (Батюшков 1890, с. 55), завдяки чому інформативність цього джерела для дослідження обстановки в поховальній ніші можна визнати особливо високою.

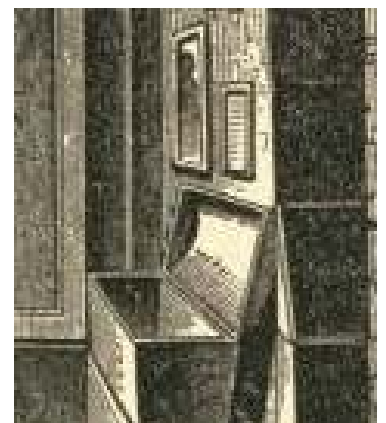

Рис. 13. Sr.Sc. Трапеза (Фрагмент)
(Сементовський 1864, с. 163).

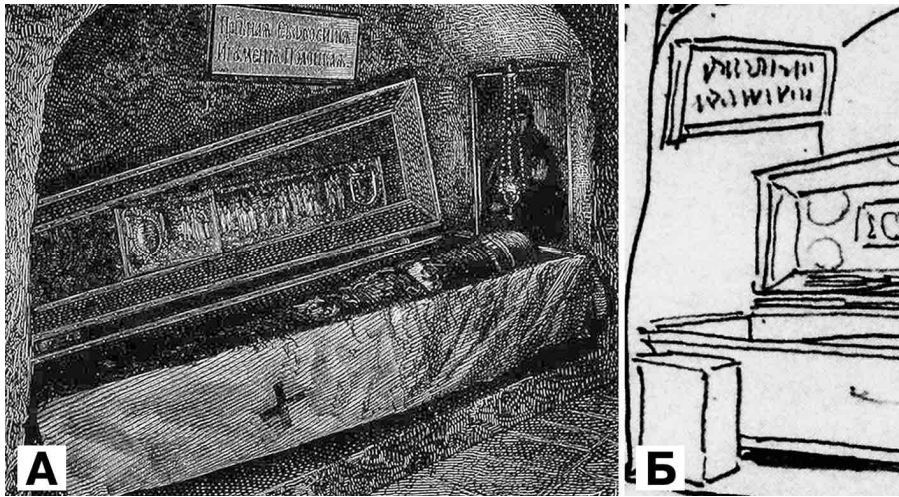

Рис. 14. Ніша св. прп. Євфросинії Полоцької А) Невідомий автор; Б) К. П. Мазер (фрагмент) (Мазер, К. П., с. 36, іл. 22; Anon 1890, с. 27).

Мандрівники, які побували в Лаврі незадовго до появи зображення, в другій половині 1880-х рр., й приділили увагу деталям у зовнішньому вигляді мощей, відзначили, що тіла були все-таки під покривами: накриті (Зубарев, с. 18; Clark 1886, р. 363; Hare, р. 470) або ж обгорнуті (Anon 1886, р. 444). Враховуючи це, а також те, що покров у кадрі розвішений на

краєчку труни, хоча, судячи з чітко помітного нашитого хреста (Рис. 14), зворотом усередину, можна припустити, що гробницю спеціально так облаштували для фотозйомки. Тоді зображення не лише дає змогу побачити облачення святої, а й свідчить про те, що в Лаврі вважалося припустимим розгортати верхні покрови, причому навіть орієнтуючись на широкий загал (потенційних читачів книги, куди увійшла ілюстрація).

1898 р. начальник лаврської іконописної школи ієромонах Феогност подав до Духовного собору рапорт, яким запропонував замінити 112 надгробних дерев'яних табличок з іменами угодників на однотипні тривкіші – мідні й зашклені, пояснивши це тим, що наявні «иміють видъ чрезвычайно грубый и разнокалиберный» (ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 370, 1892–1918 рр., арк. 126–126 зв.). Табличка над труною св. прп. Євфросинії Полоцької (Рис. 14) як одна з оцінених 1898 р. в сукупності з наведеною цитатою може свідчити про зміни смаків лаврської адміністрації та прагнення втілити ці зміни й донести до відвідувачів. Порівняння з роботою К. П. Мазера (Рис. 14 Б) та звітом столярної майстерні Лаври за вересень 1872 р., коли для Дальніх печер зробили п'ять нових табличок з іменами угодників (ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 2352, ч. 8, арк. 182), вказує на те, що серед цих табличок могла бути й належна св. прп. Євфросинії Полоцькій, а також спонукає виділити її гробницю, як і Несторову, для додаткового дослідження.

Літографія невідомого автора першої чверті XX ст., розфарбована аквареллю (Рис. 15), котра збереглась у фондах НКПІКЗ і публікувалась у чорно-білій копії (Anon 2011, с. 248+2) унаочнює кольори, можливі під час облаштування поховальної ніші св. прп.

Рис. 15. Невідомий автор. Монахи біля мощей св. прп. Іоанна Багатостраждального (Фонди НКПІКЗ, КПЛ-Гр 2284).

Іоанна Багатостраждального. За рахунок своєї високої реалістичності робота демонструє також новий зразок пояснювальної таблички. З погляду дослідження шанувальних практик, важливо, що зображено сцену покладання доземного поклону перед мощами святого.

Також у сукупності з роботами П. П. Свіньїна (Рис. 9 А) і В. Ф. Тімма (Рис. 12) гравюра дає змогу оцінити, як було заведено тримати свічки. В усіх трьох випадках і богомольці, і монахи, котрі мали подавати всім приклад, роблять це однаково. Вони, на відміну від наших сучасників, не затискають свічку між середнім та безіменним пальцями, щоб воскові краплі падали на випростану долоню. Отже, зображальні джерела опосередковано вказують на те, що ставлення лаврських насельників до чистоти навколо святинь потребує подальшого дослідження, адже металеву пластину, яка могла захистити від крапель, було встановлено тільки в ніші св. прп. Іоанна Багатостраждального (Рис. 4, 9, 15), а труни в часи, коли виникли аналізовані зображення, не були накриті склом.

Рис. 16. Фотографическое изображение сложенной триперстной для крестнаго знаменія десной руки Преподобнаго Спиридона просфорника, чудотворца печерскаго, нетлѣнны почивающаго въ Ближнихъ Пещерахъ Кіево-Печерской Лавры, скончавшагося въ (12) вѣцѣ. Намѣстникъ Кіево-Печерской лавры (Фонди НПКІКЗ, КПЛ-Ф. 10137).

Фотографію руки мощей св. прп. Спиридона Просфорника (Рис. 16) надрукували в лаврській фотомайстерні у 500 примірниках на межі XIX–XX ст. (Трачун 2014, с. 6). На звороті одного зі знімків, котрі збереглись у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Фонди НПКІКЗ, КПЛ-Ф. 10137, Фонди НПКІКЗ, КПЛ-Ф. 10139), вказано ціну – 30 коп. (Фонди НПКІКЗ, КПЛ-Ф. 10137). З підпису до фото видно, що воно призначалося для популяризації ідеї про триперстя як дуже давній спосіб хреститися.

Уже з самої наявності фото помітна увага Духовного собору до пропаганди серед старообрядців. Найімовірніше, мощі св. прп. Спиридона Просфорника для зйомки виносили з печер у добре освітлене, а головне – зручне для вибору бажаного ракурсу місце. Можливо, виймали з домовини, щоб її край не заважав. Протерта ділянка шкіри між великим і вказівними пальцями (Рис. 16), в западині, котра не мала б контактувати з рукавицею-мішечком, вказує на те, що відвідувачі, для

яких відкривали руку (Див. наприклад: Зубарев, с. 18), прикладалися до неї. Отже, зображення свідчить про те, що віряни отримували можливість безпосереднього контакту зі святиною. На фото також можна помітити, що на час його створення мощі вже загортали у ватники (Рис. 16), а отже, створювали для святинь додатковий захист від занадто сильних дотиків під час шанування або ж від спрямованої агресії.

1906 р. в журналі «Старообрядець» як ілюстрація до анонімної статті «Правая рука мощей преподобного Спиридонія Просфорника» вийшов ще один знімок руки того самого святого (Рис. 17). В самому виданні автор фото не вказаний. Утім, за статтями в православній періодиці можна визначити, що відомий фотограф-старообрядець з м. Єгор'євськ Н. Зенін зробив у печерах два фото, аби довести, що рука св. прп. Спиридона Просфорника не є

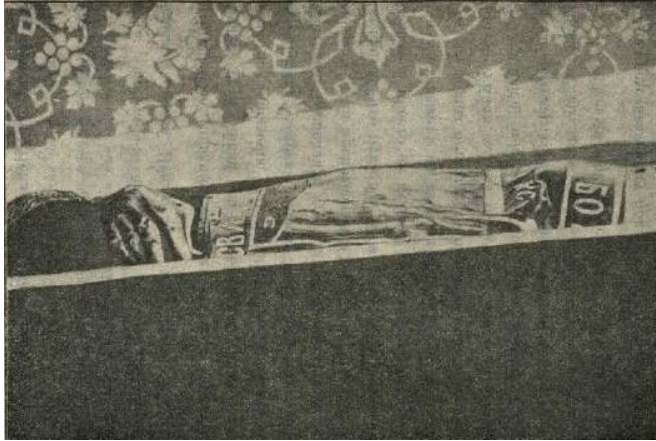

Рис. 17. Зенін Н. Фото руки св. прп. Спиридона Просфорника (Анон 1906, с. 294).

доказом на користь триперстя, а потім приносив їх на бесіди з православними місіонерами (Добров 1903, с. 696–697, 699; Субботин 1903, с. 451). Відповідно, один зі знімків вийшов у «Старообрядці».

Уже сучасники з подивом намагалися збагнути, як «раскольники въ количествѣ пяти человекъ (лідери старообрядців, які їхали разом з Н. Зеніним – А. К.), съ фотографическимъ приборомъ, могли быть допущены до осмотра мощей и особенно до снятія съ нихъ фотографіи (ужели при свѣтѣ магнія?)» (Субботин 1903, с. 451). Відповідно, знімок свідчить про те, що така можливість існувала (при цьому слід

врахувати, що на мощах була рукавичка (Див., наприклад: Зубарев, с. 18)) й підштовхує до пошуків того, чи брав фотограф дозвіл у намісника, блюстителя печер або Духовного собору загалом, чи домовився з провідниками або сторожами неофіційно.

Безпосередньо за обома фото можна більшою (Рис. 17) чи меншою (Рис. 16) мірою оцінити стан облачення, більшою (Рис. 16) чи меншою (Рис. 17) мірою – стан самих мощей і межу, до якої можна було побачити відкрите тіло. Знімок Н. Зеніна дає змогу побачити тканину, якою оббито кришку труни, й положення тіла (Рис. 17). Отже, він може допомогти в характеристиці того, яке оздоблення в Лаврі вважали прийнятним у таких випадках (і отже, які вподобання проявляли перед відвідувачами), а також – у визначенні, наскільки зручно мощі було покладено з огляду на те, що до них мали прикладатися богомольці.

Завдяки спостережливості, проникливості й технічній майстерності художників або ж завдяки використанню високоякісної фотоапаратури розглянуті зображальні джерела, включно з роботами П. П. Свіньїна й В. Ф. Тімма, у яких найбільше виявився образотворчий підхід до натури, не тільки дають змогу верифікувати деякі відомості, що містяться в словесних джерелах, а й допомагають доповнити останні. Особливо це стосується деталей, занадто очевидних або незначних для сучасників, щоб бути описаними в текстах, але важливих з погляду історії соціальних взаємодій. Також вони цінні тим, що спонукають порушувати нові дослідницькі питання (наприклад, про відносини з самими художниками та фотографами), а також додатково систематизувати пошуки інформації, котра стосується проблеми, передусім у документах Духовного собору Лаври. За умови уважного зіставлення зі словесними джерелами, ці зображення мають високий інформаційний потенціал для дослідження а) загальних підходів лаврських насельників до оформлення комунікативного простору навколо святинь (з погляду його естетичності, інформативності, зручності й відкритості для тісного контакту вірян з об'єктами шанування); б) уявлень про те, яке місце при святинях мають займати дари від богомольців; в) традиційних шанувальних практик і ролі в них монахів.

Втім, за їх допомогою можна розглядати лише ті соціальні взаємодії в печерах, у яких на різних етапах (від створення передумов до реакції на наслідки) були задіяні насельники Лаври як хранителі святинь. Також потрібно враховувати, що деякі елементи натури могли не потрапити до фокусу уваги художника чи бути прибрані з кадру перед фотозйомкою.

Перспективним в окресленому напрямі є дослідження інформаційного потенціалу репортажних фотознімків про перенесення мощей св. прп. Євфросинії Полоцької з Дальніх печер до Спасо-Євфросиніївського монастиря в Полоцьку.

Список джерел та літератури

- АКСАКОВ, И. С., 1994, *Письма к родным. 1849–1856*. Москва: Наука.
- АЛЕКСЕЕВА, А. Н., 2001, *Василий Фёдорович Тимм и русская журнальная графика второй половины XIX века*. Т. 1. Санкт-Петербург: Дисс. канд. искусств. 17.00.04.
- БАТЮШКОВ, П. Н., 1890, *Белоруссия и Литва: исторические судьбы Северо-Западного края*. Санкт-Петербург: Общественная польза.
- БЕЛОВА, Л. Н., и др., 1992, *Энциклопедический справочник «Санкт-Петербург»*. Москва: Большая Российская энциклопедия.
- БОШНЯК, А., 1821, *Дневные записки путешествия А. Бошняка в разные области западной и полуденной России, в 1815 году*. Ч. 2. Москва: В унив. тип.
- ВЕРЕЩАГИН, В. А., 1911, *Русская карикатура. В. Ф. Тимм*, Санкт-Петербург.
- ВОРОНЦОВА, Е., 2005, *Киевские пещеры. Путеводитель*. Киев: Амадей.
- ДОБРОВ, И., 1903, Можно ли признать двоеперстие за догмат веры? (Беседа с фотографом Зениным), *Саратовские епархиальные ведомости. Отдел неоф.*, 14, 695–702.
- ДОЛГОРУКИЙ, И. М., 1870, *Славны бубны за горами или Путешествие мое кое-куда в 1810 г.* Москва: Унив. тип.
- ЕЛАГИН, Н. В., 1853, *Жизнь графини Анны Алексеевны Орловой-Чесменской*. Санкт-Петербург: В тип. Морского Кадетского Корпуса.
- ЗАКРЕВСКИЙ, Н. В., 1868, *Описание Киева*. Москва: Унив. тип., 8/карты.
- ЗУБАРЕВ, Е., 1889, Путешествие в Киев и путевые заметки против так называемых старообрядцев бывшего старообрядца, *Вятские епархиальные ведомости. Отдел духовно-литературный*, 1, 8–21.
- КАГАМЛИК, С. Р., упор., 2008, *ЦДІАК України. Ф. 128, Києво-Печерська лавра. Предметно-тематичний покажчик*. Київ: Б/в.
- КАЛАКУРА, Я. С. та ін., 2002, *Історичне джерелознавство: Підручник*. Київ: Либідь.
- КИСТЯКОВСКИЙ, Ф., 1895, Воспоминания священника о. Феодора Кистяковского (1807–185... г.), *Киевская старина*, 48, 44–63.
- КІЗЛОВА, А., 2017, Діти в соціальних взаємодіях насельників Києво-Печерської Успенської лаври при її святинях (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.), *Грані*, 20, 4, 58–68.
- КОВАЛЕНКОВ, А., 1857, Киево-Печерская лавра: (Из путевых заметок), *Одесский вестник*, 99 (7 сентября), 1–2.
- ЛЕБЕДЕВА, Е. & МОНАХОВА, Е. 1999. *Выставка А. С. Пушкин и православная Россия 1799–1999*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский центр православной культуры.
- ЛИТВИНЕНКО, Я. В., 2012, Іконостаси і монументальний живопис лаврських печер. Датування, атрибуція, втрати, поновлення, *Лаврський альманах*, 27, 10, 306–337.
- МАЗЕР, К. П., 1999, *Образы Киева середины XIX ст.* [Нюстремс]: [S.n.].

- МАМАЕВ, Н. И., 1901, Записки. XV, *Исторический вестник*, 9, 784–797.
- МИХАЙЛОВ, В., 1860а, В Киев и обратно, *Русский художественный листок*, 12, 39–42.
- МИХАЙЛОВ, В., 1860b, В Киев и обратно, *Русский художественный листок*, 17, 63–64.
- НЕСЕНЮК, И., 2015, Как переоблачают преподобных Печерских — фоторепортаж, фото Игоря Добровольского, *Новая* [электронный ресурс] [дата обращения 09.11.2017]. Режим доступа: <http://qoo.by/31Hg>
- ПАВЛОВ, И. С. (рис.) & СЕРИКОВ, Л. А. (грав.), 1869, Киев. Пещера преп. Нестора Летописца, *Всемирная иллюстрация*, 2 (32, Июль), 88.
- ПОБОЖИЙ, С. І., 2002, *Малюнки Карла Петера Мазера як художній документ епохи*. У: Сучасна картина світу: Інтеграція наукового та позанаукового знання: зб. науков. праць, Суми, 50–54.
- САС, П., 2006, Іконографія П. Конашевича-Сагайдачного: джерела та авторські версії, *Україна в Центральній-Східній Європі: Збірник наукових праць*, 6, 239–280.
- СВИНЬИН, П. П., 1816, Печерская лавра и пещеры, *Сын отечества*, 36, 123–134.
- СЕМЕНТОВСКИЙ, Н., *Киев и его достопамятности*. Киев: Губернское управление.
- СЕМЕНТОВСКИЙ, Н., 1864, *Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников*. Киев: Тип. Сементовского.
- СОЛНЦЕВ, Ф. Г., 1876. Моя жизнь и художественно-археологические труды, *Русская старина*, 16, 263–302.
- СОФРОНОВ, С. Г., 2002. Территориальные аспекты формирования системы православных святынь (на примере русских святых и богородичных икон), *Наследие и современность : информационный сборник*. Москва: Б/и, 9, 20–72.
- СТАРЧЕНКО, Н. П., 2009, Мікроісторія. В: *Енциклопедія історії України*, Т. 6: Ла – Мі. Київ: Наукова думка, 732–733.
- СУББОТИН, Н. 1903. Вести о расколе, *Приложение к церковным ведомостям*, 12, 1903, 450–453.
- ТИММ, В. Ф., 1859, Святые пещеры Киево-Печерской лавры, *Русский художественный листок*, 25, 79.
- ТРАЧУН, А. И., 2014, *История украинской фотографии. ХІХ–ХХІ вв.* Київ: Балтія-Друк.
- Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Фонди НКПІКЗ), КПЛ-А 360.
- Фонди НКПІКЗ, КПЛ-Гр 2284.
- Фонди НКПІКЗ, КПЛ-Гр 2346.
- Фонди НКПІКЗ, КПЛ-Ф 10137.
- Фонди НКПІКЗ, од. зб. КПЛ-Ф 10139.
- Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1699.
- ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1785.
- ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 2352, ч. 8.
- ЩЕПАНСКАЯ, Т. Б., 1995, *Кризисная сеть (традиции духовного освоения пространства)*, В: *Русский Север : К проблеме локал. групп*. Санкт-Петербург: МАЭ, 110–176.
- АНОН, 1890, *Гробница св. Евфросинии Полоцкой в Киево-Печерской лавре*. Гравюра, В: Батюшков П. Н. Белоруссия и Литва: исторические судьбы Северо-Западного края. Санкт-Петербург: Общественная польза, 27.
- АНОН, 1839, *Картины России и быт разноплеменных ее народов. Из путешествий П. П. Свиньина*, 1. Санкт-Петербург: Тип. И. Греча.

- ANON, 1859, Киев, *Всемирная иллюстрация*, 2 (32, Июль), 87–90.
- ANON, 2011, *Літографія «Монахи перед мощами Іоанна Багатостраждального»*. Невідомий художник, перша чверть XX ст., В: Дива печер Лаврських, Київ.
- ANON, 1818, Печерская Лавра и пещеры, *Отечественные записки*, 1, 1–44.
- ANON, 1906, Правая рука мощей преподобного Спиридония Просфорника, *Старообрядец. Ежемесячный журнал*, 3, 292–293.
- ANON, 1906, Фотографический снимок правой руки преподобного Спиридония Просфорника, *Старообрядец. Ежемесячный журнал*, 3, 294.
- ANON, 1886, In the Catacombs at Kiev. From St. Jame's Gazette, *Littell's Living Age*, 168, 2173 (February 13), 444.
- CLARK, T. G., 1889. *Christianity East and West: An Ecclesiastical Pilgrimage*. London: Hodder and Stoughton.
- HARE, A. J. C., 1885, *Studies in Russia*. London: Smith, Elder & Co.
- PETZOLDT, A., 1864, *Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855*. Leipzig: G. Fries.

References

- AKSAKOV, I. S., 1994, *Pis'ma k rodnym. 1849–1856 [Letters to the Relatives. 1849–1856]*. Moskva: Nauka.
- ALEKSEEVA, A. N., 2001, *Vasilij Fjodorovich Timm i russkaja zhurnal'naja grafika vtoroj poloviny XIX veka [Vasilij Fjodorovich Timm and Russian Magazine Graphics in the 2nd Half of 19th Ct.]*. T. 1. Sankt-Peterburg: Diss. kand. iskusstv. 17.00.04.
- ANON, 1818, Pecherskaja Lavra i peshhery [Caves Lavra and Its Caves], *Otechestvennye zapiski*, 1, 1–44.
- ANON, 1839, *Kartiny Rossii i byt raznoplemennyyh ee narodov. Iz puteshestvij P. P. Svin'ina [Images of Russia and Everyday Life of Its People of Different Tribes. From P. Sviniyn Journeys]*, 1. Sankt-Peterburg: Tip. I. Grecha.
- ANON, 1859, Kiev [Kyiv], *Vsemirnaja illjustracija*, 2 (32, Ijul'), 87–90.
- ANON, 1886, In the Catacombs at Kiev. From St. Jame's Gazette, *Littell's Living Age*, 168, 2173 (February 13), 444.
- ANON, 1890, *Grobnica sv. Evfrosinii Polockoj v Kievo-Pecherskoj lavre. Gravjura [The Shrine of St. Euphrosyne from Polotsk in Kyiv Caves Lavra. Engraving]*. In: Batyushkov P. N. Belorussija i Litva: istoricheskie sud'by Severo-Zapadnogo kraja. Sankt-Peterburg: Obshhestvennaja pol'za, 27.
- ANON, 1906, Fotograficheskij snimok pravoj ruki prepodobnogo Spiridonija Prosfornika [Photo of the Right Hand of St. Reverend Spyridon Prosphora-Baker], *Staroobryadec. Ezhemesjachnyj zhurnal*, 3, 294.
- ANON, 1906, Pravaja ruka moshhej prepodobnogo Spiridonija Prosfornika [The Right Hand of St. Reverend Spyridon Prosphora-Baker], *Staroobryadec. Ezhemesjachnyj zhurnal*, 3, 292–293.
- ANON, 2011, *Litohrafiia «Monakhy pered moshchamy Ioanna Bahatostrazhdalnoho»*. Nevidomyi khudozhnyk, persha chvert XX st. [Lithography «Monks near the Relics of St. John Long-Suffering», Unknown Painter, the 1st Quarter of 20th Ct.], In: Dyva pecher Lavrskykh, Kyiv.
- BATYUSHKOV, P. N., 1890, *Belorussija i Litva: istoricheskie sud'by Severo-Zapadnogo kraja [Belorussia and Lithuania: the North-Western Region's Destiny in History]*. Sankt-Peterburg: Obshhestvennaja pol'za.

- BELOVA, L. N., et al., 1992, *Jenciklopedicheskij spravocnik «Sankt-Peterburg» [Encyclopaedic Handbook «Saint Petersburg»]*. Moskva: Bol'shaja Rossijskaja jenciklopedija.
- BOSHNIJAK, A., 1821, *Dnevnye zapiski puteshestvija A. Boshnjaka v raznyja oblasti zapadnoj i poludennoj Rossii, v 1815 godu [Diary of A. Boshnjak's Journey to Various Regions of Western and Southern Russia in 1815]*. Ch. 2. Moskva: V univ. tip.
- CLARK, T. G., 1889. *Christianity East and West: An Ecclesiastical Pilgrimage*. London: Hodder and Stoughton.
- DOBROV, I., 1903, *Mozhno li priznat' dvoeperstie za dogmat very? (Beseda s fotografom Zeninym) [Is it Possible to Recognize Two-Finger Crossing as Religious Dogma (Conversation with the Photographer Zenin)]*, *Saratovskie eparhial'nye vedomosti. Otdel neof.*, 14, 695–702.
- DOLGORUKIJ, I. M., 1870, *Slavny bubny za gorami ili Puteshestvie moe koe-kuda v 1810 g. [Unknown Always Seems to be Good or My Journey Somewhere in 1810]*. Moskva: Univ. tip.
- ELAGIN, N. V., 1853, *Zhizn' grafini Anny Alekseevny Orlovoj-Chesmenskoj [Life of the Countess Anna Orlova-Chesmenskaya]*. Sankt-Peterburg: V tip. Morskogo Kadetskogo Korpusa.
- Fondy Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka (Fondy NKPIKZ), KPL-A 360.
- Fondy NKPIKZ, KPL-F 10137.
- Fondy NKPIKZ, KPL-F 10139.
- Fondy NKPIKZ, KPL-Hr. 2284.
- Fondy NKPIKZ, KPL-Hr. 2346.
- HARE, A. J. C., 1885, *Studies in Russia*. London: Smith, Elder & Co.
- KAHAMLYK, S. R., upor., 2008, *TsDIAK Ukrainy. F. 128, Kyievo-Pecherska lavra. Predmetno-tematychnyi pokazhchyk [CSHAK of Ukraine. Coll. 128, Kyiv Caves Lavra. Subject Directory]*. Kyiv: B/v.
- KALAKURA, Ia. S. at al., 2002, *Istorychne dzhereloznavstvo: Pidruchnyk [Historical Source Study]*. Kyiv: Lybid.
- KISTIAKOVSKY, F., 1895, *Vospominanija svjashhennika o. Feodora Kistiakovskogo (1807–185... g.) [Memoirs of a Priest Feodor Kistyakovskiy (1807–185...)]*, *Kievskaja starina*, 48, 44–63.
- KIZLOVA, A., 2017, *Dity v sotsialnykh vzaiemodiiakh naselnykiv Kyievo-Pecherskoj Uspenskoj lavry pry yii sviatyniakh (kinets XVIII – pershi desiatylittia XX st.) [Children in Social Interactions of the Kyiv Dormition Caves Lavra Inhabitants near its Sacred Objects (Late 18th – the 1st Decades of 20th ct.)]*, *Hrani*, 20, 4, 58–68.
- KOVALENKOV, A., 1857, *Kievo-Pecherskaja lavra: (Iz putevyh zametok) [Kyiv Caves Lavra (from the Travelogue)]*, *Odesskij vestnik*, 99 (7 sentjabrja), 1–2.
- LEBEDEVA, E. & MONAHOVA, E. 1999. *Vystavka A. S. Pushkin i pravoslavnaia Rossija 1799–1999 [Exhibition: A. S. Pushkin and the Orthodox Russia 1799–1999]*. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskij centr pravoslavnoj kul'tury.
- LYTVYNENKO, Ia. V., 2012, *Ikonostasy i monumentalnyi zhyvopys lavrskykh pecher. Datuvannia, atrybutsiia, vtraty, ponovlennia [Iconostases and Wall Painting of Lavra Caves. Dating, Attribution, Damages, Repairs]*, *Lavrskyi almanakh*, 27, 10, 306–337.
- MAMAYEV, N. I., 1901, *Zapiski. XV [Life Notes]*, *Istoricheskij vestnik*, 9, 787–790.
- MAZER, K. P., 1999, *Obrazy Kyieva seredyny XIX st. [Pictures of Kyiv in the Middle of 19th Ct.]*, [Niustrems]: [S.n.].
- MIKHAYLOV, V., 1860a, *V Kiev i obratno [To Kyiv and Backward]*, *Russkij hudozhestvennyj listok*, 12, 39–42.

- MIKHAYLOV, V., 1860b, V Kiev i obratno [To Kyiv and Backward], *Russkij hudozhestvennyj listok*, 17, 63–64.
- NESENUK, I., 2015, Kak pereoblachajut prepodobnyh Pecherskih – fotoreportazh, foto Igorja Dobrovol'skogo [Photo Essay about the Caves Saints Enrobing in New Vestments], *Novaja* [online] [viewed 09.11.2017]. Available from: <http://qoo.by/31Hg>
- PAVLOV, I. S. (ris.) & SERIKOV, L. A. (grav.), 1869, Kiev. Peshhera prep. Nestora Letopisca [Kyiv. A Cave of Reverend Nestor the Chronicler], *Vsemirnaja illjustracija*, 2 (32, Ijul'), 88.
- PETZOLDT, A., 1864, *Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855* [Tour to Western and Southern European Russia in 1855]. Leipzig: G. Fries.
- POBOZHII, S. I., 2002, *Maliunky Karla Petera Mazera yak khudozhnii dokument epokhy* [Drawings by Karl Peter Mazer as an Artistic Document of the Epoch]. In: Suchasna kartyna svitu: Intehratsiia naukovoho ta pozanaukovoho znannia: zb. naukov. prats, Sumy, 50–54.
- SAS, P., 2006, Ikonohrafiia P. Konashevycha-Sahaidachnoho: dzherela ta avtorski versii [P. Konashevych-Sahaidachny's Iconography: the Sources and the Authorial Versions], *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: Zbirnyk naukovykh prats*, 6, 239–280.
- SEMENTOVSKI, N., 1864, *Kiev, ego svjatyňa, drevnosti, dostopamjatnosti i svedeniya, neobhodimye dlja ego pochitatelej i puteshestvennikov* [Kyiv, Its Sacred Objects, Antiquities, Interesting Places and the Necessary for Its Fanciers and Travelers Information]. Kiev: Tip. Sementovskogo.
- SEMENTOVSKI, N., *Kiev i ego dostopamjatnosti* [Kyiv and Its Interesting Places]. Kiev: Gubernskoe upravlenie.
- Shchepanskaya, T. B., 1995, *Krizisnaja set' (tradicii duhovnogo osvoeniya prostranstva)* [Crisis Network (Traditions in Spiritual Domestication of Space)], V: *Russkij Sever : K probleme lokal. grupp*. Sankt-Peterburg: MAJe, 110–176.
- SOFRONOV, S. G., 2002. Territorial'nye aspekty formirovaniya sistemy pravoslavnyh svjatyň (na primere russkikh svjatyň i bogorodichnyh ikon) [Territorial Aspects of the Orthodox Sacred Objects System Organization (Case Study of Russian Saints and Marian Icons)], *Nasledie i sovremennost' : informacionnyj sbornik*. Moskva: B/i, 9, 20–72.
- SOLNCEV, F. G., 1876. Moja zhizn' i hudozhestvenno-arheologicheskie trudy [My Life and Artistic and Archaeological Works], *Russkaja starina*, 16, 263–302.
- STARCHENKO, N. P., 2009, Mikroistoriia [Microhistory]. In: *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, T. 6: La – Mi. Kyiv: Naukova dumka, 732–733.
- SUBBOTIN, N. 1903. Vesti o raskole [News about the Schism], *Prilozhenie k cerkovnym vedomostjam*, 12, 1903, 450–453.
- SVINYIN, P. P., 1816, Pecherskaja lavra i peshhery [Caves Lavra and Caves], *Syn otechestva*, 36, 123–134.
- SVINYIN, P., 1839, *Vnutrennost' Kievskih peshher* [Interior of Kyiv Caves]. In: *Kartiny Rossii i byt raznoplemennyyh ee narodov. Iz puteshestvij P. P. Svinyina*, 1. Sankt-Peterburg: Tip. I. Grecha., 278.
- TIMM, V. F., 1859, Svjatyie peshhery Kievo-Pecherskoj lavry [The Saint Caves of Kyiv Caves Lavra], *Russkij hudozhestvennyj listok*, 25, 79.
- TRACHUN, A. I., 2014, *Istoriya ukrainskoj fotografii. XIX–XXI vv.* [History of Ukrainian Photography]. Kyiv: Baltija-Druk.
- TSDIAK Ukrainy, f. 128, op. 1 zah., spr. 1785.
- TSDIAK Ukrainy, f. 128, op. 1 zah., spr. 2352, ch. 8.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (TSDIAK Ukrainy), f. 128, op. 1 zah., spr. 1699.

- VERESHCHAGIN, V. A., 1911, *Russkaja karikatura. V. F. Timm* [Russian Caricature. V. F. Timm], Sankt-Peterburg.
- VORONTSOVA, Ye., 2005, *Kievskie peshhery. Putevoditel'* [Kyiv Caves. Guide-Book]. Kiev: Amadej.
- ZAKREVSKIJ, N. V., 1868, *Opisanie Kieva* [Kyiv Description]. Moskva: Univ. tip., 8/maps.
- ZUBAREV, E., 1889, *Puteshestvie v Kiev i putevye zametki protiv tak nazyvaemyh staroobriadcev byvshego staroobriadca* [Journey to Kyiv and Travel Notes against So-Called Old Believers by Former Old-Believer], *Vjatskie eparhial'nye vedomosti. Otdel duhovno-literaturnyj*, 1, 8–21.

Зображення печерних святинь XIX – початку XX ст. як джерело із історії соціальних взаємодій у Києво-Печерській Успенській лаврі

В статті визначено інформаційний потенціал зображень печерних святинь XIX – початку XX ст. для дослідження соціальних взаємодій між братією та відвідувачами Києво-Печерської Успенської лаври). Встановлено, що, за умови уважного зіставлення зі словесними джерелами, ці зображення мають високий інформаційний потенціал для дослідження а) загальних підходів лаврських насельників до оформлення комунікативного простору навколо святинь; б) уявлень про те, яке місце при святинях мають займати дари від богомольців; в) традиційних шанувальних практик і ролі в них монахів. Втім, за їх допомогою можна розглядати лише ті соціальні взаємодії в печерах, у яких на різних етапах були задіяні насельники Лаври. Перспективним є дослідження інформаційного потенціалу репортажних фотознімків про перенесення мощей св. прп. Євфросинії Полоцької до її рідного міста.

Ключові слова: Києво-Печерська Успенська лавра, XIX – початок XX ст., соціальні взаємодії, зображальне джерело, святиня, Ближні печери, Дальні печери, хранитель святині, відвідувач, художник, фотограф, інформаційний потенціал.

Антоніна Кізлова, канд. іст. наук, Національний технічний університет України «Київський політехнічний університет імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна).

Antonina Kizlova, PhD, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Polytechnic Institute» (Kyiv, Ukraine)

Received: 10-10-2017

Advance Access Published: December, 2017